

SZABADKA TÖRTÉNETI VÁROSMAGJÁNAK MEGŐRZÉSÉRŐL

A századunk második felében rohamos ütemben kibontakozó városrendezés és városépítéssel, a múltat és a jövőt összefűző komplex megoldások keresése közben, szükségszerűen eljutott a műemlékvédelem problémaköréhez, valamint a történeti városmagok helytörténeti és általános településtörténeti értékének és jelentőségének felismeréséhez. Így napjainkban a korszerű városrendezési törekvések egyik lényeges csoportját a műemlékvédelem és a történeti városmagok megőrzése képezi.

A műemlékvédelem szükségességének gondolata, tudata, hála egy-két kiváló szakember munkásságának, városunkban már régóta jelen van és aktívan hat. A készülő új városrendezési terv előkészületi munkálatai kapcsán a műemlékvédelmi kutatások, helyzetfelvételek még intenzívebbekké váltak és a megoldási lehetőségek megvitatása tartósan napirenden van. Annál kevesebb szó esik, legyünk őszinték: majdnem semmi, a történeti településmag megőrzéséről, megvédéséről. Ezért szeretnék néhány gondolatot ezzel a kérdéssel kapcsolatban felvetni.

A TÖRTÉNETI VÁROSMAG KIALAKULASA

A történeti városmag Szabadka esetében területileg megegyezik a középkori mezőváros és a török hódoltság idején fennállott palánkváros területével.

A hűbérsgéskorban a települések csak valamely birtokos tulajdonában levő birtoktest arra alkalmas helyen keletkeztek. A föld akkor vált valódi értékűvé, ha azt a jobbágykéz megmunkálta. A gazdasági üzemek központjai olyan helyeken létesültek, amelyeket a földesúr földhasznosítási, védelmi és forgalmi szempontból megfelelőnek talált. A települések helyét lényegében tehát, a természeti adottságok és a védelmi lehetőségek mérlegelése alapján a birtokos határozta meg. Mint ahogy a sok száz és ezer település, Szabadka is egy földesúri gazdasági üzem telephelye volt a kezdetén és fokozatos fejlődéssel lett a mai értelemben vett településsé.

A falusi települések szerkezetének alakulásában két fejlődési szakasz különíthető el. Részben más fejlődési utat jártak meg a kolostorok, templomok, várak, révhelyek és vámhelyek mellett keletkezett települések.

A prédiumos gazdálkodás idején a gazdasági üzem két alkati elemből állott. Kezdetben a prédiom egyetlen települési eleme a földesúr udvarháza (curia) volt a körülötte elhelyezkedő gazdasági épületekkel, gyümölcsösökkel, szőlővel, kerttel, halastóval. Később jelent meg a másik alkati elem: a jobbágyházak csoportja. A munkajáradék kora ez, amikor a termelés a naturalis gazdálkodás nagyon szűk keretei között mozgott. A prédiumos házi gazdálkodás a XIII. század második felében már hanyatlóban volt, a telekrendszer mint gazdálkodási forma pedig a XIV. század első felében már kialakult intézmény lett. A telki gazdálkodás uralomra jutásával párhuzamosan gyökeres társadalmi-gazdasági átalakulások is bekövetkeztek. Az új szervezési-gazdálkodási forma a települések szerkezeti alakulásában is minőségi változásokat hozott. A telekrendszer uralomra jutásával ugyanis bekövetkezett a korábban egységes hűbéri birtok felosztása a földesúri birtokrészre és a telki jobbágyföldekre. A birtokok átszervezése maga után vonta a jobbágyok lakóhelyének és munkahelyének elkülönülését, vagyis kialakult a mai értelemben vett falu és annak termőhatára. A településben volt a jobbágyok lakóháza, a határban pedig a telki állomány többi része — a szántóföldek, kaszálók és a rétek. Ebben

az időben történt a korábban szanaszét elhelyezkedő házak sorba vagy utcába való csoportosítása, ami a földesúr érdekeinek is sokkal jobban megfelelt a szolgáltatások nyilvántartása szempontjából. Így lett a telki állomány faluban elhelyezkedő részéből (lakóház, udvar, kert, gyümölcsös) jogi fogalom és térbeli birtok-szervezeti egység (kapu, porta).

A fent vázolt általános fejlődési keretek között alakult Szabadka település élete is. Az akkor már szabad község, majd mezőváros területi szerkezetében két, egymástól jogilag elkülönülő, de térben érintkező alkati elem volt jelen: a földesúri majorság (allódiium) és a jobbágytelepülés.

Az allódiium aránylag kis területet foglalt le a Fűzfás ér völgyének keleti partján. Ezen a területen helyezkedett el az udvarház (curia), a földesúri gazdasági épületek, a cselédek házai, esetleg kert, méhes, legelő. Ez volt a földesúri majorsági üzem belterületi része. Az udvarház szilárd anyagból épült lakóház volt, ahol a királyi birtokot irányító ispánok, gazdatisztek székeltek, amikor pedig Szabadka világi magánbirtok lett, nem egy tulajdonos hosszabb időre is megtelepedett benne (Pongrácz János és fia, Mátyás, Török Bálint).

A jobbágytelepülés az oklevelekben kastélynak és várkastélynak nevezett udvarháztól keletre, a Rogina bara partosabb részén foglalt helyet. A település két fontos eleme a plébániatemplom és az előtte elhelyezkedő piactér volt. A jobbágytelkek egy-két rövid utcába sorakoztak, melyek helyzetéről nincsenek írásos vagy rajzos adataink, de az udvarház ismert fekvése és a Rogina bara ugyancsak ismert nyugati partvonalának iránya alapján szinte teljes bizonyossággal azt állíthatjuk, hogy a soros-utcás típusú falu utcái a Rogina ívesen hajló partját követték, melyeket északra a templomtér és a piactér zárt le.

A XVI. század elején a mezőváros egy újabb alkati elemmel bővült. A növekvő török veszedelem hatására, valamint a főurak között dúló párt-harcok miatt, a birtokok tulajdonosai hadászatiilag megerősítették udvarházaikat és körülsántolták a hozzájuk tartozó településeket. Így lett Szabadkából is megerősített mezőváros.

A középkori Szabadka mezőváros térbeli alkata a török hódoltság idején lényegében nem változott meg. A hódítók itt készen kaptak mindent, amire az adott körülmények között szükségük volt — a megerősített udvarházat, a kiépített sáncokat, a lakóházakat. Közismert tény, hogy a törökök általában nem voltak valami nagy építkezők. Az örökölt épületállományt átvették, használták, csekély mértékben gondozták, vagy éppen hagyták tönkremenni. Új építkezések csak ott történtek, ahol az oszmani török lakosság nagyobb számban tartósan megtelepedett és hosszabb tartózkodásra berendezkedett, ami eddigi ismereteink alapján nem mondható el Szabadkáról. Nem kétséges, hogy a másfél százados idegen uralom alatt a településkép bizonyos változásokon ment át, amelyek elsősorban az épületállomány felújításában és stílusbeli módosulásában mutatkoztak meg, de a településszerkezetben lényeges változás nem történt. Az alaprajz átalakulása minimális lehetett, mert arra sem az életmód és a gazdálkodási forma, sem az adózási rendszer miatt nem volt különösebb szükség. Nyugodtan állíthatjuk tehát, hogy a középkori mezőváros és a török világ palánkvárosának fő szerkezeti terelemei megegyeztek.

Ez a mintegy 50—60 hektár területen elhelyezkedő középkori és török-kori település képezi az újabb kori Szabadka történeti magját, a későbbi területi növekedés csíráját. Ezt a történeti települést nötte körül, ejtette foglyul a török világ letűnése után eltelt mintegy 290 esztendőben a területileg gyorsan felduzzadó város. Az új utcahálózattal közrezárt kicsiny településmag emléke a gyors városfejlődés változásainak egymást követő hullámaiban fokozatosan elmerült. A határőrvideki időszak évtizedeiben ugyan még az új életre ébredő város funkcionális magja továbbra is a régi település maradt, de a vezető szerepkört a XVIII. század második felében végérvényesen a közvetlen szomszédságban kialakult új városközpont vette át.

A TÖRTÉNETI VÁROSMAG TÉRELEMEI

Vizsgáljuk most meg, miből áll legrégebb városépítés-történeti örökségünk.

A települések alaprajzát az utcavonalak és az utcák közé illeszkedő telektömbök adják. A telektömbök közeiben helyezkednek el a telkek, a házak pedig a telkeken foglalnak helyet. Az utcahálózat sajátos képződményei a terek. A települések lényeges térelmei tehát az utcák, a terek, a telektömbök; a telkek és a házállomány. Ezek a térelmek, a házakat kivéve, rendkívül szívósak, időállóak és a spontán településfejlődés keretében, minden háborús pusztítást átvészelve századokat megélnék az alaprajzban. Gyökeres változásokat csak a tervszerű és tudatos városalakító beavatkozások hoznak. Az eddigiek alapján megállapítható; hogy:

— a történeti városmag területén elhelyezkedő alaprajzi térelmek, méreteikben futási irányukban és alakjukban nagyon sokat megőriztek a középkori mezőváros és a török palánkváros arculatának vonásaiból;

— ezek a térelmek minden kétséget kizáróan városunk legrégebb alaprajzi képződményei;

— az 1788—1798 közötti időszakban végzett mérnöki utcarendezés a meglevő (tehát az örökölt alaprajzi elemek térbeli együttesét) hagyta jóvá több-kevesebb módosítással.

Vegyük sorra most az alaprajzi textúra elemeit. Városunk legrégebb utcái a következők:

— Vuk Karadžić utca, régebben Szalay László, azelőtt pedig Arany Kereszt utca, itt helyezkedett el a két házsorból, vagyis egy utcából álló középkori jobbágyfalú a Rogina partján, tehát ez volt városunk legrégebb utcája (volt, mert felét már eltüntették a városrendezők).

— A Partizán, régebben Mihajlo Knyáz, Virág, Szerb utca, legrégebben pedig Majsai út, amely a jobbágyfalú és az allódium területét elválasztó közlekedési felületből alakult utcává.

— A Subota Vrljić utca (Usporedna ulica, Dombos utca).

— A mai Celovaci utca egy része, régebben Ostojić, még korábban Jakab, azt megelőzően pedig Kakas utca, amely az előbbivel a belső sánc körül kanyarodott.

— A Pancsovai (Szondy) utca, amely a templomteret határolta a Rogina mellett ívesen hajló utca felé.

A város két legrégebb tere a középkori mezőváros piactere (az egykori templomtér előtt, amelyen ma a pravoszláv templom áll) és a Jovan Nenad cár, régebben Tekei tér, még régebben pedig Barátok tere.

Az Engels utca egy rövid szakasza (régebben Sipos utca, Képezde utca), valamint a Paplanyos utca és a Raktár utca összevonásából lett Jókai utca, mai nevén Zmaj Jovan Jovanović utca, a középkori külső sánc vonalát őrzi.

Az elmondottakból következik, hogy az utcavonalak közé ékelődött telektömbök is ősi eredetűek, a belső telekvonalak viszont már erősebb eltolódást is szenvedhettek.

A kétméretű alaprajzra települt háromméretű házak képezik városaink leggyakrabban emlegetett és védett település- és építéstörténeti örökségét. Szabadka legrégebb házai a XVIII. században épültek. A régebbi századok gyöngé építőanyagából készült házait elsöpörte az idő. Így a város legrégebb területén sem találhatóak 250 évesnél idősebb házak. Vagyis — a történelmi városmag legrégebb alkati eleme az alaprajz szövete, amely az utcákból, terekből és a telektömbökből tevődik össze. Nagyon természetes, hogy a történeti városmag területén levő értékes házakat feltétlenül meg kell óvni a pusztulástól, de az sem kétséges, hogy az említett alaprajzi elemek kitörlése sem engedhető meg, mert az a város ősi magjának a megsemmisítését jelentené. A házak védelme már folyamatban van, ami nagyon is helyénvaló. Az ősi utcák és terek megsemmisítése szintén most van folyamatban — ami viszont egyáltalán nem nevezhető bölcs városrendezési intézkedésnek. Vizsgáljuk meg sorjában, hogyan is jutottunk el a mai lesújtó helyzetig.

EGY INDOKOLATLAN VÁROSRENDEZÉSI TÖREKVÉS

A XVIII. század végén lebonyolított nagy városrendezés nem bántotta a történeti városmagot. A XIX. századi utcaszabályzások, átvágások, lecsapolási munkálatok is elkerülték a város legrégebb területét. Bezzeg az eltelt száz esztendő alatt másképpen alakult a helyzet. A múlt század végén a tervszerű városrendezés és a tudatos városfejlesztés szükségessége egyre nyilvánvalóbbá lett. Ezért a városi tanács 1882-ben kelt határozatával elrendelte többek között a város utcáinak a szabályozását és a munkálatok kivitelezését Könyves Tóth Mihály neves mérnökre bízta. Az utcaszabályzásokra vonatkozó tervet a városi tanács véglegesen csak tíz évvel később fogadta el. Az engedélyezett rendezési munkálatok között volt egy új utca kialakítása is, amely a terv szerint a Teleki teret kötötte volna össze a Raktár utca végével (a mai egészségügyi intézet környéke). Az indoklás: az utcát a nagy háztelkek értékesítése céljából kell megnyitni. A tőkés telekspekuláció profitéhsége kívánta tehát az ősi alaprajzi helyzet megbontását. Ezután eltelt két évtized és nem történt semmi. Azonban az 1911. évi várostérképen megjelent a tervezett utcavonal jelölésének, hogy a megvalósítás gondolata ismét napirendre került. Ezután évtizedek teltek el, de az új utcát még mindig nem nyitották meg. Gazdasági okok, vagy városrendezési megfontolások játszottak-e közre, avagy forgalmi szempontból egyáltalán nem volt szükség az új útvonalra (ez volt az egyik fő érv) és azért halasztották el a munkálatokat, nem tudjuk pontosan. Alighanem azért nem született meg az új utca, mert semmiféle szempontból nem volt rá szükség.

A második világháború befejezése után, 1946-ban megkezdődtek egy korszerű városrendezési terv meghozatalának előkészítő munkálatai, melyeknek keretében elkészült Szabadka szabályozási tervének programja. Ennek alapján jött létre a városrendezési irányterv 1952-ben, amely egy évtizedig helyettesítette az általános városrendezési tervet. Amikor ez is napvilágot látott, annak intézkedéseivel összhangban, a városközpont rendezési terve is elkészült. A tervben, számos hasznos indítvány mellett, ismét megjelent a kísértet-utca megnyitásának gondolata. Most utólag már felesleges arról beszélni, hogy milyen megfontolások vezették a szakembereket, hogy kiálljanak az elvetélt utcavert mellett. Sok minden számításba jöhetett, nem találgatjuk. Biztos azonban, hogy a városközpont arculatáról és rendeltetéséről vallott korszerű nézetek megkerülésével történt a döntéshozatal. És azután hozzáfogtunk a városközpont rendezési tervének kivitelezéséhez. Lebontottunk néhány „régimódi, korszerűtlen, egészségtelen” stb. épületet és újakat építettünk helyettük. Így indult a kísértet-utca élete. Közben sártengerré változott a város legrégebb tere, eltüntettük a legrégebb utcák tekintélyes részét, megbontottuk a százados telektömböket. Döbbenetesen lehangoló Szabadka történeti városmagjának pillanatnyi képe. Mindannyian tudjuk: a helyzet előbb vagy utóbb rendeződni fog, de milyen áron? Mit kell még a város településtörténeti emlékeiből feláldozni, hogy egy olyan új utcával gazdagodjék a város, melynek hasonmása az ország bármelyik más városában megtalálható? Igaz, városépítészeti örökségünk szegény a városmag területén, de miért ne menthetnénk át azt a keveset a jövő számára? Aligha fognak bennünket utódjaink megérteni és cselekedeteinket jóváhagyni...

Nem tudni, mi okból, mostanában mintha megtorpant volna a tervezett utca további építése. Gazdasági-pénzületi okokról vagy a józan megfontolás és a városközpontok korszerű rendezési elveinek alkalmazásáról van talán szó? Ráeszmélés, hogy téves utakon jártunk? A rendezési terv talán majd módosul? Vagy minden megy tovább és kitöröljük a város térbeli arculatából azt a helyet, ahol először vert gyökeret Szabadka területén az emberi élet és indult meg a tájalakító munka? A kompromisszumos megoldás lehetőségei is adva vannak olyan alapon, hogy mentjük azt, ami még menthető.

*

A félreértések elkerülése végett fejtegetéseimet néhány megjegyzéssel zárom. Az a terület, amelyet Szabadka mai városközpontjának nevezünk, jelölünk meg és határolunk el a várostest többi részétől, minden kétséget kizáróan a legértékesebb építészettörténeti örökségünk hordozója, ezért védelme, szépítése, karbantartása, korszerűsítése, konzerválása, a zárványok helyenkénti indokolt átépítése elsőrendű feladatunk. Ennek a területnek genetikai szempontból legbecsesebb része a történeti településmag. A városközpont érvényben levő rendezési terve ezen a területen kíván gyökeres változtatásokat eszközölni, melyek indokoltsága erősen vitatható. Olyan intézkedésekre van szükség, amelyek megvédik a történeti várost magot a teljes fizikai pusztulástól. A településszerkezeti elemek megőrzése napjainkban a műemlékvédelemmel egyenrangú városrendezési tevékenység.